

Μνήμων

Τόμ. 35, Αρ. 35 (2016)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΛΙΟΠΗ ΠΑΓΑΗ, Φλωρεντία: από τις ολιγαρχικές οικογένειες στους «Τραπεζίτες του Θεού» ▫ ΑΓΑΛΙΑ ΚΑΣΔΑΓΑΗ, Λόγος περί νοταριακών και μια ανάγνωση διαθρησκόν του 16ου αιώνα από την Κρήτη ▫ ΑΝΤ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Νησιωτικότητα και τοπική εξουσία στην οθωμανική Κύπρο ▫ Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, Νέα στοιχεία για την ελληνική τυπογραφία της περιόδου 1828-1832 ▫ ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Η ανάλυση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη λογοτεχνία της οθωμανικής περιόδου ▫ Δ. ΜΑΔΕΣΗΣ, Ο «εθνικός λόγος» τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Εύβοια* του Γ. Φιλάρτου ▫ Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, Χειρόγραφα του Ι. Ουάμπου στο Αναγνωστήριο της Αγιάσου ▫ ΧΡΥΣΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, Τα έργα *The Tunnel* και *Deadlock* της Ντ. Μ. Ρίτσαρντσον ως άλλο αργείο ▫ ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη ▫ ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου ▫ ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ, Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονομασθεσία οδών και πλατειών ▫ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΤΑΝΙΚΑ, Η ανάγκη για διεργασία στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Λαρίσας (1882-1898)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Αναγνώσιμο του Έλληνα, Ελληνική Νομαρχία*

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΘΩΔΩΡΟΣ ΘΩΔΩΡΟΥ, Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά (1788-1794)

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, «Μνημονικοί νόμοι» και ιστορικοί. Η ευρωπαϊκή εμπειρία ▫ ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, Η ιστορία, ο ιστορικός και ο δικαστής

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Χρ. Λούκος, Τ. Ε. Σιλαβενίτης, Κ. Λάππας, Ε. Γαλούρη, Γ. Κόκοινας, Σπ. Δημανόπουλος, Χρ. Αγγριαντώνη, Μ. Φέστας, Δ. Κουσουρής, Α. Μ. Σιγάνη, Μ. Χρ. Χατζηγιάννου, Χρ. Χατζηιωσήφ

35

ΑΘΗΝΑ 2016

ΛΑΛΟΥΝΤΕΣ ΜΟΝΟΝ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΝ Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΔΙΕΡΜΗΝΕΑ ΣΤΟΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1882-1898

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΤΑΝΙΚΑ

doi: [10.12681/mnimon.20261](https://doi.org/10.12681/mnimon.20261)

Copyright © 2019, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΝΤΑΝΙΚΑ Α. (2019). ΛΑΛΟΥΝΤΕΣ ΜΟΝΟΝ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΝ Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΔΙΕΡΜΗΝΕΑ ΣΤΟΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1882-1898. *Μνήμων*, 35(35), 293-313. <https://doi.org/10.12681/mnimon.20261>

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΤΑΝΙΚΑ

ΛΑΛΟΥΝΤΕΣ ΜΟΝΟΝ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΝ
Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΔΙΕΡΜΗΝΕΑ
ΣΤΟΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ
ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1882-1898

Μέχρι και την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 στο ελληνικό κράτος, μουσουλμάνοι Τούρκοι και χριστιανοί Έλληνες συνυπήρχαν κάτω από την εξουσία του Σουλτάνου. Μαζί τους ζούσε στη Λάρισα και ένας σημαντικός αριθμός Εβραίων, καθώς και μια μικρή κοινότητα Αρμενίων. Οι μεταξύ τους σχέσεις ρυθμιζόνταν από το οθωμανικό κράτος, το οποίο εφαρμόζε το σύστημα των millet, έναν εθνογλωσσικό διαχωρισμό μέσα στον ήδη υπάρχοντα θρησκευτικό διαχωρισμό. Επομένως, επρόκειτο, όπως επισημαίνει ο K. Karpat, για ένα κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο βασιζόταν κυρίως στη θρησκεία και δευτερευόντως στις γλωσσικές διαφορές.¹

Η προσάρτηση έγινε με ειρηνικό τρόπο μετά τις αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου (1878) και την προτροπή προς τις δύο χώρες να ρυθμίσουν διμερώς τις μεταξύ τους συνοριακές διαφορές.² Ωστόσο, ήταν ένα στοίχημα για την ελληνική κυβέρνηση να πείσει τον μουσουλμανικό

1. Gül M. Kurtoğlu Eskişar, «When State Becomes the Mediator: Understanding the Roots of Inter-Ethnic Peace in the Ottoman Empire», *International Review of Turkology*, 2,4 (2009), σ. 5-22· Kemal H. Karpat, «Millets and Nationality: The roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era», Benjamin Braude – Bernard Lewis (επιμ.), *The Christians and Jews in the Ottoman Empire*, τ. Α', Νέα Υόρκη 1982, σ. 142. Σύμφωνα, ωστόσο, με αρκετούς οθωμανολόγους, και όπως επισημαίνει και η G. M. Kurtoğlu Eskişar, η οθωμανική αυτοκρατορία δεν είναι η πρώτη που εφάρμοσε το σύστημα των millet ως διοικητικό σύστημα. Βλ. και Georges Castellani, *History of the Balkans: From Mohammed the Conqueror to Stalin*, Νέα Υόρκη 1992, σ. 111-112.

2. Βλ. ενδεικτικά Ευάγγελος Κωφός, «Τα μετά το συνέδριο του Βερολίνου και η προσάρτηση της Θεσσαλίας (1877-1881)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 359-365· Κωνσταντίνος Αιλιανός, *Η Αυστρο-Ογγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, 1878-1881*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 56-59· Σπύρος Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του ελληνισμού», *Τα Ιστορικά* 36 (2002), σ. 23-74 και 38 (2003), σ. 49-112.

πληθυσμό να εμπιστευτεί τη νέα εξουσία και να παραμείνει. Η ερήμωση των πρόσφατα προσαρτημένων περιοχών δεν ήταν προς όφελος κανενός, όμως η επιθυμία για αποτίναξη του οθωμανικού παρελθόντος και στροφή προς τη Δύση δεν άφηνε πολλά περιθώρια για μια ισχυρή οθωμανική παρουσία στην απελευθερωμένη Θεσσαλία. Στις διακηρύξεις τους, πάντως, τόσο ο βασιλιάς όσο και ο πρωθυπουργός της χώρας δήλωναν σαφώς πως επιθυμούσαν την παραμονή των μουσουλμάνων και την ομαλή ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος.³

Τα συμβολαιογραφικά αρχεία της εποχής στη Λάρισα αποτυπώνουν με ενάργεια το κλίμα που επικρατεί μεταξύ των Οθωμανών της πόλης. Είναι εμφανές ότι η πλειοψηφία τους επιλέγει τη ρευστοποίηση της ακίνητης περιουσίας τους και τον δρόμο της μετανάστευσης. Ταυτόχρονα, όμως ανακύπτει το ερώτημα κατά πόσον οι μουσουλμάνοι που παραμένουν στην πόλη είναι ικανοί να συνεννοηθούν και να τακτοποιήσουν τις υποθέσεις τους, χωρίς τη χρήση μεταφραστή, τώρα που η επίσημη γλώσσα του κράτους είναι η ελληνική. Μέχρι τότε τα ελληνικά είχαν μια ισχυρή παρουσία, χωρίς να είναι όμως η κυρίαρχη γλώσσα.⁴ Οι περισσότεροι μουσουλμάνοι της θεσσαλικής πεδιάδας ήταν εξοικειωμένοι με τη γλώσσα του ελληνικού στοιχείου,⁵ λόγω εμπορικών συναλλαγών μαζί του

3. Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση της ενσωμάτωσης μιας ελληνικής επαρχίας στο ελληνικό κράτος (1881-1885)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 23-30· Nicole Immig, «The “New” Muslim Minorities in Greece: Between Emigration and Political Participation, 1881-1886», *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29/4 (2009), σ. 516. Το κλίμα αυτό είναι εμφανές και στον εγχώριο τύπο της εποχής, αθηναϊκό και θεσσαλικό, που φαίνεται να προβληματίζεται για τη μεταναστευτική τάση των μουσουλμάνων της Θεσσαλίας. Βλ. ενδεικτικά εφημ. *Εθνικόν Πνεύμα*, αρ. 2040 (Αθήνα, 21.7.1881)· εφημ. *Ανεξαρτησία*, αρ. 75 (Λάρισα, 7.7.1882). Σε κάποιες περιπτώσεις η τάση αυτή αποδίδεται όχι τόσο στο φανατισμό των μουσουλμάνων όσο στις υποσχέσεις που δίνονται από την πλευρά της οθωμανικής αυτοκρατορίας «περι ευδαιμονεστέρου βίου εν Ασία». Βλ. *Ανεξαρτησία*, αρ. 221 (Λάρισα, 15.12.1883).

4. Βέβαια, όπου οι Τούρκοι μειοψηφούσαν αριθμητικά σε σχέση με τον ελληνικό πληθυσμό είχαν αναγκαστεί από τις ίδιες τις συνθήκες να μάθουν ελληνικά. Ο βαναρός αρχαιολόγος Ludwig Ross, μια πεντηχρονταετία περίπου πριν, αναφερόμενος στους Τούρκους της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου, σημειώνει ότι αποτελούσαν πριν την Επανάσταση σε πολλά μέρη μια μικρή μειονότητα σε σχέση με τον ελληνικό πληθυσμό, και γι' αυτό είχαν γίνει στη νοοτροπία και στη γλώσσα «μισο-Έλληνες». Βλ. Λουδοβίκος Ρος, *Αναμνήσεις και Ανακοινώσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, μετάφρ. Α. Σπήλιος, επιμ. Τάσος Βουρνάς, Αθήνα 1976, σ. 63.

5. George Bowen, *Mount Athos. Thessaly and Epirus*, Λονδίνο 1852, σ. 138.

ή λόγω της άμεσης καθημερινής γειτνίασης. Ωστόσο, η γραπτή μορφή της γλώσσας ήταν για τη συντριπτική πλειοψηφία τους άγνωστη.⁶

Η αλλαγή της επίσημης γλώσσας της διοίκησης δεν είχε αντίκτυπο μόνο στον μουσουλμανικό πληθυσμό. Και το ελληνικό κράτος, από την πλευρά του, ήρθε αντιμέτωπο με έναν όγκο επίσημων εγγράφων, τα οποία ήταν γραμμένα στην τουρκική, επομένως χρειαζόταν να προχωρήσει στη μετάφρασή τους. Η γλώσσα ήταν ένα εμπόδιο που έπρεπε να αρθεί και για τις δύο εθνοθηρησκευτικές κοινότητες, πολύ περισσότερο, όμως, γι' αυτούς που αποτελούσαν πλέον τη μειοψηφία.⁷

Αν και η διερεύνηση του ακριβούς αριθμού του μουσουλμανικού πληθυσμού της Λάρισας και ο ρυθμός μείωσής του μετά την προσάρτηση δεν αποτελούν το βασικό αντικείμενο αυτής της μελέτης, κρίνεται σκόπιμη μια σύντομη αναφορά για να γίνει αντιληπτό το γενικότερο πλαίσιο. Η τουρκική κατάκτηση το 1423 οδήγησε στην ερήμωσή της πόλης, σύντομα όμως το δημογραφικό κενό καλύφθηκε από πολυάριθμους μουσουλμάνους εποίκους.⁸ Τον 16ο αιώνα οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν το 80%-90% περίπου του πληθυσμού της πόλης,⁹ ενώ η μουσουλμανική παρουσία

6. Να σημειωθεί ότι η ελληνική γλώσσα ήταν, μετά τα τουρκικά και τα αραβικά, η τρίτη πιο διαδεδομένη γραπτή γλώσσα της αυτοκρατορίας. Βλ. Χαλίλ Ιναλτζίκι, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300-1600*, μετάφρ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα 1995, σ. 11. Η πρόσβαση, όμως, στη γραπτή μορφή μιας γλώσσας είναι πάντοτε προνόμιο λιγότερων. Για τους μουσουλμάνους ακόμη και η γραφή της οθωμανικής γλώσσας παρουσίαζε έναν αυξημένο βαθμό δυσκολίας, γιατί η συγκεκριμένη γλώσσα είναι βασικά τουρκική στη σύνταξη και τη γραμματική της, χρησιμοποιεί όμως την αραβική γραφή. Περίπου το 40% του συνόλου της είναι αραβικές λέξεις και λιγότερες περσικές. Μετά τη διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας εξαλείφθηκαν, μέσω προγραμμάτων της τουρκικής κυβέρνησης, τα γλωσσικά δάνεια που είχαν εισχωρήσει στα οθωμανικά. Βλ. Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μετάφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα 2006, σ. 311, 316.

7. Στην επαρχία Λάρισας το 1881 το ποσοστό των μουσουλμάνων είναι 24,7%, ενώ στην επαρχία Τρικάλων μόλις 2,4%. Βλ. Michel Sivignon, *Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μετάφρ. Γιούλη Αναστασοπούλου, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1992, σ. 123.

8. Θεόδωρος Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την τουρκοκρατία (1423-1881)*, τ. Α', Κατερίνη 2002, σ. 53-55.

9. Συγκεκριμένα, με βάση τα οθωμανικά κατάστιχα της εποχής, το ποσοστό διαμορφώνεται από 92% το 1506 σε 78% το 1570 και 1601/2. Βλ. Levent Kayarinar, «Οι κάτοικοι και οι συνοικίες της Λάρισας και των Τρικάλων κατά την περίοδο 1454/5- 1602*/1», μετάφρ. Σταύρος Γιολτζόγλου, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 68 (2015), σ. 289-308· Θ. Παλιούγκας, τ. Α', ό.π., σ. 55.

στη Λάρισα στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν ακόμη τόσο ισχυρή, ώστε ο άγγλος συνταγματάρχης και περιηγητής W. Leake στο περιηγητικό του κείμενο σημειώνει ότι η Λάρισα ήταν «η πιο οθωμανική πόλη νότια της Θεσσαλονίκης».¹⁰ Ένα τμήμα του μουσουλμανικού πληθυσμού αναχωρεί μετά τις αποφάσεις του συνεδρίου του Βερολίνου και πριν την οριστική προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, όμως το οθωμανικό στοιχείο στην πόλη παραμένει ισχυρό.¹¹ Ο γιατρός Ν. Γεωργιάδης το 1880 αναφέρεται σε 6.000 Έλληνες, 12.000 Οθωμανούς και 3.000 Εβραίους, ενώ η επίσημη απογραφή του 1881 καταγράφει σε ολόκληρη την επαρχία Λάρισας 34.272 άτομα πληθυσμό, με τους μουσουλμάνους να αποτελούν το 1/4 του συνόλου (8.480 άτομα).¹²

Ωστόσο, τα επίσημα στοιχεία του 1881 αμφισβητήθηκαν, καθώς πολλοί από τους Οθωμανούς απέφυγαν την απογραφή εξαιτίας της απροθυμίας τους να συμμετάσχουν στο στρατό του ελληνικού κράτους και της δυσπιστίας τους για την όλη διαδικασία. Παράλληλα, ανησυχούσαν μήπως υπήρχε η πιθανότητα να χάσουν το δικαίωμα διατήρησης για τρία ακόμη χρόνια της οθωμανικής υπηκοότητας, όπως προβλεπόταν στη σύμβαση παραχώρησης της Ηπειροθεσσαλίας. Με την προσάρτηση αναχώρησε τόσο το σύνολο των υπαλλήλων, λόγω της αναγκαστικής κατάργησης των θέσεων που κατείχαν στην οθωμανική διοίκηση, όσο και ένα μεγάλο τμήμα του υπόλοιπου μουσουλμανικού πληθυσμού. Έτσι, σημειώθηκε μεγάλη μείωση στον συνολικό πληθυσμό της πόλης. Το πληθυσμιακό κενό, που δημιουργήθηκε από την αποχώρηση των μουσουλμάνων, συμπληρώθηκε μέσα στα επόμενα χρόνια από την εσωτερική μετανάστευση του χριστιανικού ελληνικού πληθυσμού.¹³

10. William M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. Ι, Λονδίνο 1835, σ. 440. Βλ. και Βίλμα Χαστάογλου, «Οι Θεσσαλικές πόλεις πριν και μετά το 1881: η παραδοσιακή πόλη και ο πολεοδομικός εκσυγχρονισμός της», *Θεσσαλία, Θέματα Ιστορίας*, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006, σ. 171. Το άρθρο περιλαμβάνει πίνακα με τον πληθυσμό των σημαντικότερων θεσσαλικών πόλεων κατά τον 19ο αιώνα, με βάση διάφορες προσπάθειες καταγραφής τους.

11. Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, *ό.π.*, σ. 72-76.

12. Νικόλαος Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Αθήνα 1880, σ. 245-247. Τους ίδιους σχεδόν αριθμούς δίνει στο περιηγητικό του κείμενο ο «διδάσκαλος» Μ. Γρηγορόπουλος. Βλ. και Μιχαήλ Γρηγορόπουλος, *Περιήγησις εν Ελλάδι ήτοι περιγραφή των επισημοτέρων πόλεων του ελληνικού βασιλείου*, Αθήνα 1882, σ. 104-106· Υπουργείον Εσωτερικών, *Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής, Πίνακες των επαρχιών της Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881*, Αθήνα 1884, πίν. 20.

13. Υπουργείον Εσωτερικών, *Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής*, *ό.π.*, σ. η' Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, *ό.π.*, σ. 72· Μ. Sivignon, *ό.π.*, σ. 118, 127.

Η εξοικείωση των μουσουλμάνων με την ελληνική γλώσσα

Η έρευνά μας στηρίζεται στο αρχείο του λαρισαίου συμβολαιογράφου Αγαθάγγελου Ιωαννίδη, όπου καταγράφηκαν 1.102 πωλητήρια συμβόλαια των ετών 1882-3, 1887-8, 1892-3 και 1897-8. Στόχος ήταν να καλυφθεί όλη σχεδόν η εικοσαετία μετά την προσάρτηση, ωστόσο ο αριθμός των συνολικών πωλητηρίων ήταν απαγορευτικά μεγάλος, για να καταγραφούν όλα ανεξαιρέτως.

Το βασικό χαρακτηριστικό των πωλητηρίων της διετίας 1882-1883 είναι η μεγάλη συμμετοχή μουσουλμάνων συμβαλλομένων σε ποσοστό που ξεπερνά το 80%. Είναι κάτι παραπάνω από αναμενόμενη η μεγάλη αντιπροσώπευσή τους, με δεδομένο ότι υπάρχει αυξημένη κινητικότητα, καθώς η πλειοψηφία τους επιθυμεί να μεταναστεύσει στη Μ. Ασία ή στον βορειότερο, τουρκοκρατούμενο ακόμη, ελληνικό χώρο. Αυτό τουλάχιστον δηλώνει η πληθυσμιακή μείωση μέχρι και το 1907.¹⁴

Δεχόμαστε ως δεδομένο ότι οι μουσουλμάνοι της πόλης μιλούν ως μητρική γλώσσα την τουρκική. Η μόνη ένδειξη που έχουμε για μια μικρή μειοψηφία μουσουλμάνων που δεν χρησιμοποιούν αυτή ως κύρια γλώσσα τους είναι 33 άτομα στην απογραφή του 1907, οι οποίοι καταγράφονται μεν ως «μωαμεθανοί», όχι όμως ως «τουρκόφωνοι».¹⁵ Προφανώς, μιλούν κάποια άλλη από τις γλώσσες που καταγράφονται ως ομιλούμενες στην πόλη: την αλβανική (Γκέκηδες) ή την ελληνική, ως απόγονοι εξισλαμισμένων χριστιανών, την ισπανοεβραϊκή, αν επρόκειτο για «ντονμέδες» (εξισλαμισμένους Εβραίους) ή κάποια από τις ευρωπαϊκές γλώσσες (γαλλική, ιταλική) που αναφέρονται στην απογραφή, χωρίς να αποκλείεται και η πιθανότητα του αριθμητικού λάθους.

Οι μουσουλμάνοι του αρχείου είτε εμφανίζονται ως πωλητές της περιουσίας τους σε χριστιανούς κατοίκους είτε σε μικρότερο ποσοστό ως αγοραστές, τακτοποιώντας ενδοοικογενειακές εκκρεμότητες στο συγγενικό τους περιβάλλον ή επεκτείνοντας τις ιδιοκτησίες τους. Πάντως, το μεγάλο ποσοστό συμμετοχής μουσουλμάνων στις πωλήσεις της πρώτης διετίας

14. Το 1907 σε ολόκληρο τον νομό Λάρισας, σε σύνολο 95.066 κατοίκων, έχουν απομείνει 1.393 μουσουλμάνοι, σχεδόν όσοι και οι Εβραίοι. Στον νομό Τρικάλων ο αντίστοιχος πληθυσμός των μουσουλμάνων είναι μόλις 290, ενώ στους νομούς Μαγνησίας και Καρδίτσας είναι 737 και 375 αντίστοιχα. Βλ. Βασιλείου της Ελλάδος, Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, τ. Β', Αθήνα 1909, πίν. 27.

15. Αναφέρεται, δηλαδή, στους σχετικούς πίνακες στον δήμο Λάρισας, σε σύνολο 671 μωαμεθανών, ότι οι 638 μιλούν την τουρκική γλώσσα.

θα μειωθεί κατακόρυφα τη διετία 1887-1888 και θα πέσει κάτω από 20% το 1897-1898, στο δείγμα πάντα που εξετάζουμε.

Αθροιστικά, στο σύνολο των συμβολαίων και των τεσσάρων διετιών, έχουμε τη συμμετοχή μουσουλμάνων συμβαλλομένων στο 48% των πωλητηρίων. Με δεδομένο ότι η γλώσσα αποτελεί ένα βασικό στοιχείο ταυτότητας και έναν σημαντικό δείκτη του βαθμού αφομοίωσης των μουσουλμάνων που επιλέγουν να παραμείνουν στην πόλη, θα εξετάσουμε ποσοτικά και ποιοτικά αυτούς που αγνοούν την ελληνική, ακόμη και στην προφορική της μορφή. Ένα στα επτά συμβόλαια του δείγματός μας περιλαμβάνει την παρουσία διερμηνέα, επομένως το αντίστοιχο ποσοστό διαμορφώνεται περίπου στο 15%.¹⁶

*Ι. Ποσοστά μουσουλμάνων συμβαλλομένων
στις αγοραπωλησίες του αρχείου του Αγ. Ιωαννίδη (1882-1898)*

Από τη μειοψηφία αυτών που χρειάζονται διερμηνέα, οι μισοί σχεδόν είναι κάτοικοι της πόλης, ενώ οι υπόλοιποι κάτοικοι χωριών των γύρω δήμων. Ο πληθυσμός του δήμου Λάρισας —η πόλη μαζί με τα δέκα χωριά που τον αποτελούν— ανέρχεται, με βάση τους δημοσιευμένους πί-

16. Αντιστρέφοντας το συμπέρασμά μας, διαπιστώνουμε ότι σε περισσότερες από 450 πωλήσεις των δεκαετιών 1880 και 1890 οι μουσουλμάνοι συμβαλλόμενοι δεν χρειάζονται διερμηνέα, επομένως είναι σε θέση να κατανοούν επαρκώς την ελληνική γλώσσα.

Π. Χρήση διεργημέα από μουσουλμάνους στις αγοραπωλησίες του Αρχείου Ιωαννίδη (1882-1898)

Έτη	Σύνολο αγοραπωλησιών	Με συμμετοχή μουσουλμάνων συμβαλλομένων	Με χρήση διεργημέα
1882-1883	445	363	44
1887-1888	174	57	10
1892-1893	407	98	23
1897-1898	76	13	3
Σύνολα	1.102	531	80

νακες της επίσημης απογραφής του 1881, σε 14.821 κατοίκους, χωρίς να διευκρινίζεται το ποσοστό των Οθωμανών και των Ελλήνων.¹⁷

Από τα χωριά, το μεγαλύτερο πληθυσμιακά είναι το Καζακλάρ (Αμπελώνας) και ακολουθούν το Μεγάλο Καισερλί (Συκούριο) και το Δερελί (Γόννοι). Παράλληλα με αυτά, αναφέρονται και χωριά με σαφώς μικρότερο πληθυσμό που κυμαίνεται από 420 κατοίκους, όπως το Ασαρλίκ (Όσσα), μέχρι και 134 μόλις κατοίκους, όπως το Τουρκομουσλί (Φιλίκια).

Η γεωγραφική διασπορά των συμβαλλομένων που χρησιμοποιούν διεργημέα συνοψίζεται αριθμητικά στον μεθεπόμενο πίνακα. Στη συνέχεια θα μελετηθούν διεξοδικά τα σχετικά συμβόλαια για την εξαγωγή συμπερασμάτων όσον αφορά την ταυτότητα των μουσουλμάνων που μιλούν μόνο τουρκικά και τα κοινά στοιχεία που τους χαρακτηρίζουν. Ως μεταφραστές χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά χριστιανοί Έλληνες κάτοικοι της πόλης. Προσδιορίζονται ως «κάτοχοι αμφοτέρων των γλωσσών», τόσο της ελληνικής όσο και της «τουρκικής» ή «οθωμανικής»,¹⁸ και δίνουν ενώπιον του συμβολαιογράφου και παρουσία των συμβαλλομένων τον «επί του Ιερού Ευαγγελίου νενομισμένον περί της πιστής Διεργημέας όρκον», ενώ δεσμεύονται η μετάφρασή τους να ακολουθεί τις διατάξεις της Πολιτικής Δικονομίας.¹⁹ Σε μία μόνο περίπτωση ο διεργημέας, ο κτηματίας Νετζίπ Ελμάζ, είναι μουσουλμάνος και ο αντίστοιχος όρκος δίνεται στο Κοράνι.²⁰

17. Υπουργείον Εσωτερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής, ό.π., πίν. 2 και 3. Ολόκληρη η επαρχία Λάρισας, κατά την περίοδο της απογραφής, περιλαμβάνει τους εξής δήμους: Λαρίσης, Κρανώνος, Νέσσωνος, Αμπελακίων, Συκούριου, Ογγηστού, Αρμενίου και Φακίου.

18. Αριθμοί συμβολαίων 6937/7.10.1887 και 12746/11.2.1892: ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Λάρισας, Αρχείο Αγ. Ιωαννίδη, φάκ. 22 και 36. Για λόγους συντομίας, από εδώ και στο εξής, θα αναφέρεται απλά ως «Αρχείο Ιωαννίδη».

19. Αρ. συμβ. 525/16.7.1882 και 985/28.10.1882: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 2 και 4.

20. Αρ. συμβ. 717/15.9.1882: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 3.

III. Πόλεις και χωριά όπου συναντάται μουσουλμανικός πληθυσμός με χρήση διερμηνέα, στα πωλητήρια του αρχείου του Αγ. Ιωαννίδη (Απογραφή του 1881²¹)

Πόλεις και χωριά	Δήμοι	Πληθυσμός
Λάρισα	Λάρισας	13.169
Αβδουλάρ (Νέο Περιβόλι)	Αρμενίου	138
Ασαρλίχ (Όσσα)	Νέσσωνος	420
Δερελί (Γόννοι)	Γόννων	948
Καζακλάρ (Αμπελώνας)	Τυρνάβου	1.038
Καρατζόλ (Αργυροπούλι)	Τυρνάβου	381
Μ. Καισερλί (Συκούριο)	Νέσσωνος	958
Μακρυχώρι	Νέσσωνος	466
Πουρνάρι	Νέσσωνος	168
Σουλέτσι (Κυπάρισσος)	Κρανώνος	163
Τουρκομουσλί (Φιλίκια)	Κρανώνος	134
Τόιβασι (Καλοχώρι)	Νέσσωνος	405

Τα επαγγέλματά τους ποικίλλουν. Ανάμεσά τους συναντούμε τον αρτοποιό Γιαννακούλη Δημόκα, τον γραφέα Θεόδωρο Καπουρνίδη, τον εμπορομεσίτη Αθανάσιο Σκόδρα και τον ιδιώτη Ιωάννη Παρίση, ο οποίος σε άλλο συμβόλαιο του ίδιου έτους αναφέρεται ως «άνευ έργου». ²² Ο προσδιορισμός «άνευ έργου» για άνδρες δηλώνει, προφανώς, την έλλειψη σταθερού αντικειμένου ενασχόλησης, περισσότερο μια ευκολία στην εναλλαγή αντικειμένων παρά την ανεργία, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Στην απογραφή του 1881, στον πίνακα του πληθυσμού «κατ' επιτηδεύματα και επαρχίες», στην επαρχία Λάρισας καταγράφεται, συμπεριλαμβανομένων

21. Βλ. Υπουργείον Εσωτερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής, *ό.π.*, πίν. 4, σ. 13. Αν και στους επίσημους πίνακες καταγραφής τα χωριά αναφέρονται ως Τόιβαση, Τουρκομουσλή κ.ά., διορθώνουμε την κατάληξη των ουδέτερων σε -ι. Σε περιπτώσεις συμβολαίων όπου και οι δύο συμβαλλόμενοι χρησιμοποιούν διερμηνέα, όταν έχουν μεταξύ τους διαφορετικό τόπο κατοικίας ή διαφορετική εθνικότητα (Θθωμανοί ή Αρμένιοι), το συμβόλαιο καταμετράται και στις δύο αντίστοιχες κατηγορίες. Στον πίνακα περιλαμβάνονται και δύο πληρεξούσιοι.

22. Αριθμοί συμβολαίων 985/28.10.1882, 6937/7.10.1887, 12746/11.2.1892, 1110/1.7.1883 και 1288/18.2.1883: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 4, 22, 36 και 5 αντίστοιχα. Ως «άνευ έργου» προσδιορίζεται και ο Αναγνώστης Τσιντώσης, ο οποίος συναντάται σε αρκετά πωλητήρια του 1883. Βλ. αρ. συμβ. 525/16.7.1882: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 2.

IV. Τόπος κατοικίας των συμβαλλομένων που χρησιμοποιούν διεργημέα στις αγοραπωλησίες τους την περίοδο 1882-1898

Μουσουλμάνοι συμβαλλόμενοι που χρησιμοποιούν διεργημέα	Σύνολο Συμβολαίων			
	1882-3	1887-8	1892-3	1897-8
Τόπος κατοικίας				
Λάρισα	23	8	13	1
Αβδουλάρ (Νέο Περιβόλι)		1		
Ασαρλίκ (Όσσα)	1			
Δερελί (Γόννοι)				1
Καζακλάρ (Αμπελώνας)	5		1	
Καρατζόλ (Αργυροπούλι)	2			
Μεγάλο Καισερλί (Συκούριο)	5	2	7	1
Μακρυχώρι			3	
Πουρνάρι			1	
Σουλέτσι (Κυπάρισσος)	1			
Τουρκομουσλί (Φιλίχια)	1			
Τόιβασι (Καλοχώρι)	6		1	
Αρμένιοι συμβαλλόμενοι που χρησιμοποιούν διεργημέα				
Λάρισα	3	1		1

των γυναικών και των μαθητών, ένα ποσοστό της τάξης του 71% ως «άνευ επαγγέλματος». Ο προσδιορισμός διευκρινίζεται 25 χρόνια αργότερα, στην απογραφή του 1907, όταν στην κατηγορία αυτή δηλώνεται σαφώς ότι ανήκουν πρόσωπα ανίκανα για εργασία λόγω της ηλικίας τους, όσοι ζουν από εισοδήματα ακίνητης αγροτικής ή αστικής περιουσίας ή από συντάξεις του κράτους, εκείνοι όσων «δεν εξηκριβώθη το επάγγελμα», καθώς και οι μαθητές και οι γυναίκες που ασχολούνται με τα οικιακά.²³

Η ιδιότητα του διεργημέα δεν φαίνεται να χαρακτηρίζει τους ανθρώπους των δύο δεκαετιών που εξετάζουμε επαγγελματικά, γι' αυτό άλλωστε δίπλα στα ονόματά τους αναφέρεται άλλη απασχόληση ως κύριο επάγγελμα. Η γνώση της τουρκικής γλώσσας είναι περισσότερο ένα επιπλέον προ-

23. Υπουργείον Εσωτερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής, ό.π., πίν. 22· Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον των Εσωτερικών, ό.π., πίν. 30.

σόν που τους προσφέρει ευκαιριακά ένα πρόσθετο εισόδημα. Στην απογραφή του 1907, στην καταγραφή του πληθυσμού κατά επαγγέλματα, μόνο ένας άνδρας καταγράφεται στην κατηγορία «διερμηνείς- μεταφρασταί», βρισκόμαστε όμως ήδη στις αρχές του 20ού αιώνα και η συντριπτική πλειοψηφία των μουσουλμάνων έχει ήδη εγκαταλείψει την πόλη.

Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι από τους μουσουλμάνους που κατανούν την ελληνική και δεν χρειάζονται μεταφραστή, ένα πολύ μικρό ποσοστό χρησιμοποιεί την ελληνική γλώσσα και στον γραπτό λόγο. Είναι λογικό να είναι περιορισμένος ο αριθμός των μουσουλμάνων που κατέχουν τη γραπτή μορφή της ελληνικής, εφόσον όσοι από αυτούς είναι εγγράμματοι έχουν φοιτήσει σε μουσουλμανικά σχολεία, όπου διδάχτηκαν την τουρκική, περσική και αραβική γλώσσα, καθώς και στοιχειώδεις γνώσεις της γαλλικής. Το 1881 αναφέρονται στην πόλη δέκα οθωμανικά σχολεία, επτά αρρένων και τρία θηλέων. Τα έξι των αρρένων ήταν σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης, ενώ το έβδομο, το σχολείο Ρουστιγιέ, αποτελούσε ένα είδος ανώτερου σχολείου.²⁴ Στο σύνολο, πάντως, του αρχείου συναντάμε και κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις όπου οι συμβαλλόμενοι, Οθωμανοί ή Αρμένιοι, υπογράφουν «γαλλιστί» ή «λατινιστί».²⁵

Εξετάζοντας ένα δείγμα 100 πωλητηρίων του έτους 1882, υπάρχει, πέρα από το αναμενόμενο ποσοστό μουσουλμάνων που δηλώνουν «γραμμάτων άγνοια», και ένα σημαντικό ποσοστό που ομιλεί την ελληνική αλλά υπογράφει «τουρκιστί», οι οποίοι ανέρχονται σε 44%, ενώ ελάχιστοι είναι αυτοί που χρησιμοποιούν στον γραπτό λόγο την ελληνική (μόλις 5%). Παρότι το δείγμα που εξετάζεται ως προς τη συγκεκριμένη παράμετρο είναι αναμφισβήτητα μικρό, είναι ενδεικτικό της ευρύτερης εικόνας και προσφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία για την εξοικείωση των Οθωμανών με τη γραπτή μορφή της ελληνικής γλώσσας, με την επιφύλαξη ότι όποιος υπογράφει ελληνικά, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι κατέχει την ελληνική γραφή. Υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο οι γνώσεις ελληνικών του συμβαλλομένου να περιορίζονται αποκλειστικά και μόνο στην υπογραφή του.

24. Από το σχολείο Ρουστιγιέ οι απόφοιτοι έπαιρναν το «σουλτανικό δίπλωμα». Παρότι το οθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα βασιζόταν για πολλά χρόνια στην ισλαμική θρησκευτική παράδοση, μετά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα άρχισε να εκσυγχρονίζεται και να απομακρύνεται από αυτή. Έτσι, παράλληλα με τα κοινά σχολεία και τα ιεροδιδασκαλεία άρχισαν να ιδρύονται κοσμικά πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια σχολεία. Βλ. Θεόδωρος Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την τουρκοκρατία (1423-1881)*, τ. Β', Κατερίνη 2007, σ. 457-459, 465.

25. Αρ. συμβ. 1120/10.1.1883, 1716/23.6.1883 και 1578/9.5.1883: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 5, 7 και 6.

Τη διετία 1882-3, σε 363 πωλητήρια με συμμετοχή μουσουλμάνων συμβαλλομένων συναντούμε 44 πράξεις με παρουσία διερμηνέα. Το ποσοστό είναι μικρό, αν αναλογιστούμε ότι μόλις ένα χρόνο πριν η πόλη αποτελούσε τμήμα της οθωμανικής επικράτειας, οπότε η επίσημη γλώσσα ήταν η τουρκική. Άλλωστε, οι μουσουλμάνοι της πόλης από πλειοψηφία μετατρέπονται σταδιακά σε μειοψηφία, οπότε προκύπτουν νέες ανάγκες στην επικοινωνία με τους αλλόγλωσσους.²⁶ Πάνω από το 80% των μουσουλμάνων που εντοπίζουμε στο εξεταζόμενο δείγμα του αρχείου κατανοεί την ελληνική γλώσσα και μπορεί να συνάψει δικαιοπρακτικές πράξεις χωρίς την παρουσία διερμηνέα, οπότε γίνεται φανερό ότι η καθημερινή επαφή των Οθωμανών με το ελληνικό στοιχείο τους καθιστά στην πλειονότητά τους γνώστες της ελληνικής.

Από αυτούς που καταφεύγουν στη χρήση διερμηνέα οι μισοί περίπου είναι κάτοικοι της πόλης. Γυναίκες μουσουλμάνες πωλούν οικίες στη Λάρισα, όπως η Μπεχιγιέ χανούμ Μεχμέτ αγά Μουσταφά, που πωλεί μια οικία της συνοικίας Σουφλάρ στον αργυραμοιβό Σαμουήλ Μπέγα, ή η Χασιμέ χανούμ, χήρα του Ριφάτ Μουλά, που πωλεί μια οικία 5 δωματίων στη συνοικία Σαρατσλάρ.²⁷

Κάποιες φορές οι μουσουλμάνες πωλήτριες πωλούν την αγροτική παραγωγή της γεωργικής ιδιοκτησίας τους, όπως σιτάρι και αραβόσιτο, ενώ ως αγοράστρια μιας οικίας στην πόλη συναντούμε και μια χριστιανή («διδασκάλισσα»), παρότι είναι εξαιρετικά σπάνιες στο αρχείο οι γυναίκες με ενασχόληση διαφορετική από τα οικιακά.²⁸

26. Όσον αφορά τον ρυθμό μείωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού, οι πηγές δεν συμφωνούν. Ο γάλλος πρόξενος E. Grasset καταγράφει τους Έλληνες της πόλης να υπερτερούν αριθμητικά έναντι των Τούρκων ήδη από το 1850, ενώ τα στοιχεία που μας δίνονται από τον Ν. Γεωργιάδη και τον Μ. Γρηγορόπουλο συνεχίζουν να εμφανίζουν τους Οθωμανούς ως πλειοψηφία μέχρι και τις αρχές του 1880. Βλ. Ν. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σ. 245-247· Β. Χαστάογλου, *ό.π.*, σ. 171.

27. Αρ. συμβ. 525/16.7.1882 και 882/7.10.1882: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 2 και 4. Η μουσουλμανική συνοικία Σουφλάρ εκτεινόταν στο βορειανατολικό τμήμα της πόλης (αργότερα η ομώνυμη χριστιανική συνοικία συγκροτήθηκε γύρω από τον ναό των Αγ. Τεσσαράκοντα Μαρτύρων), ενώ η συνοικία Σαρατσλάρ βρισκόταν στο δυτικό-βορειοδυτικό τμήμα της. Βλ. Θ. Παλιούγκας, *ό.π.*, τ. Α', σ. 151-153.

28. Αρ. συμβ. 1110/1.7.1883 και 2214/4.10.1883: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 5 και 9. Στο πρώτο συμβόλαιο (πώληση αγροτικής παραγωγής σε έναν εβραίο εμπορομεσίτη) πωλήτριες είναι οι δύο κόρες του Τεφίκ πασά, Βουσάτ και Σενιχά Ζεινέπ χανούμ. Μάλιστα, η Σενιχά Ζεινέπ υπογράφει τουρκικά. Στο δεύτερο συμβόλαιο, με πωλήτρια μια μουσουλμάνα της πόλης, η γυναίκα αγοράστρια είναι η Αργαία, σύζυγος Αντωνίου Πεύρετ, η οποία υπογράφει στα ελληνικά με προσεγμένο γραφικό χαρακτήρα.

Επομένως, η ισχυρή παρουσία οθωμανών γυναικών που κατοικούν στη Λάρισα και συναλλάσσονται μέσω του γραφείου του Ιωαννίδη διαμορφώνει κατά βάση το ποσοστό των μουσουλμάνων της πόλης που κάνουν χρήση διερμηνέα. Γνωρίζουμε ότι οι γυναίκες, παρότι διατηρούσαν τον έλεγχο της προσωπικής τους περιουσίας και μετά τον γάμο,²⁹ ζώντας περιορισμένες και αποκλεισμένες από το μεγαλύτερο μέρος των δραστηριοτήτων της δημόσιας σφαίρας, έρχονταν σε μικρότερη επαφή με το αλλόθρησκο και αλλόγλωσσο τμήμα του πληθυσμού, επομένως τους ήταν πιο δύσκολο να εξοικειωθούν με την ελληνική γλώσσα.

Εκτός της πόλης της Λάρισας, συναντούμε μουσουλμάνους κατοίκους των χωριών Καζακλάρ (Αμπελώνας), Τόιβασι (Καλοχώρι) και Μεγάλου Καισερλί (Συκουρίου), κυρίως γεωργούς, να χρειάζονται για τις συναλλαγές τους μεταφραστή. Τα χωριά αυτά μέχρι και την απελευθέρωση κατοικούνταν εξ ολοκλήρου από μουσουλμανικό πληθυσμό.³⁰ Μεμονωμένες παρουσίες με έναν ή δύο συμβαλλόμενους στα πωλητήρια με διερμηνέα έχουν και τα χωριά Καρατζόλ (Αργυροπούλι), Σουλέτσι (Κυπάρισσος), Τουρκομουσλί (Φιλίικια) και Ασαρλίκ (Όσσα).

Τρία χρόνια μετά, τη διετία 1887-8, το εξεταζόμενο δείγμα του αρχείου είναι μικρότερο αριθμητικά. Σε 174 σωζόμενα πωλητήρια συναντούμε 57 με συμμετοχή μουσουλμάνων και μεταξύ αυτών 10 με μουσουλμάνους

29. Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan. Culture and daily life*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 2005, σ. 101-104. Για τις γυναίκες συμβαλλόμενες σε συμβόλαια στην Αθήνα του 19ου αιώνα βλ. και Υπακοή Χατζημιχαήλ, «Συμβαλλόμενοι εν Αθήναις...». *Οικονομικές και κοινωνικές όψεις της Αθήνας στο πρώιμο ελληνικό κράτος (1833-1843)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, τ. 1, Ρέθυμνο 2011, σ. 365-369 (για τις δωρεές), σ. 379-383 (για τις αγοραπωλησίες).

30. Σύμφωνα με την παράδοση, οι πρώτοι Οθωμανοί που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλία ήταν οι λεγόμενοι «Κονιάροι», από το Ικόνιο της Μ. Ασίας, ωστόσο οι μεταγενέστεροι ιστορικοί αναφέρονται κυρίως σε τούρκους νομάδες από τη Μ. Ασία, τους γνωστούς Γιουρούκους. Τον 19ο αιώνα οι μουσουλμάνοι χωρικοί, απόγονοι των παλαιότερων εποίκων, είναι εγκατεστημένοι στο βόρειο κυρίως τμήμα της πεδιάδας, σε 20 περίπου χωριά και ασχολούνται με τη γεωργία. Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, σ. 221-227· Μ. Siviñon, *ό.π.*, σ. 123· Κωνσταντίνος Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα μέσα από οθωμανικές αρχειακές πηγές. Οικονομία, θεσμοί και κοινωνία στη Θεσσαλία του 17ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 787-791. Ήδη, πάντως, στα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση στα χωριά της περιοχής αρχίζουν να αγοράζουν γη οι χριστιανοί αντικαθιστώντας τον μουσουλμανικό πληθυσμό που αποχωρεί. Βλ. και Αναστασία Ντανίκα, «Συμβαλλόμενοι και αγορές ακινήτων στο Συκούριο (Μεγ. Κεσερλί) τα έτη 1882-3 και 1892-3», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 67 (2015), σ. 403-418.

που να μην είναι σε θέση να κατανοήσουν πλήρως την ελληνική γλώσσα. Επτά από αυτά αφορούν κατοίκους της Λάρισας, τα δύο πρώτα μόνιμους και τα υπόλοιπα προσωρινούς. Στην πρώτη περίπτωση ξεχωρίζουν δύο εύπορες μουσουλμάνες χήρες που πωλούν τμήμα του χωριού Ματαράγκα στην Καρδίτσα και μία πολυτελή οικία στη Λάρισα αντίστοιχα.³¹ Στη δεύτερη περίπτωση —αυτών που διαμένουν προσωρινά στην πόλη— είναι ο Σεχ Αζίζ Σεχ Μεχμέτ, καλόγερος και κτηματίας, κάτοικος Σμύρνης, ως πληρεξούσιος της μητέρας του και των αδελφών του, που δηλώνουν πρώην κάτοικοι Λάρισας και τώρα κάτοικοι Σμύρνης, και ένας συνταγματάρχης του οθωμανικού στρατού που κατοικεί στα Μπίτολα (Μοναστήρι) και πωλεί μια οικία της πόλης σε έναν εβραίο φανοποιό.³² Δεν είναι μεγάλο το ποσοστό των μουσουλμάνων του αρχείου που έχουν μετοικήσει σε άλλες πόλεις και επιστρέφουν στη Λάρισα για να τακτοποιήσουν υποθέσεις τους. Η συντριπτική πλειοψηφία τους επιλέγει να τακτοποιήσει τις εκκρεμότητές της πριν αποχωρήσει, παρ' όλα αυτά παρουσιάζουν ενδιαφέρον μεμονωμένες περιπτώσεις όπως αυτές. Δυο συμβόλαια με παρουσία διεργημέα αφορούν το Μεγάλο Καισερλί. Και εδώ κυριαρχεί η γυναικεία παρουσία, καθώς πωλήτριες είναι δύο μουσουλμάνες, αυτή τη φορά με τους συζύγους τους εν ζωή. Τέλος, διεργημέα χρησιμοποιούν από κοινού στη μεταξύ τους συναλλαγή ένας μουσουλμάνος γεωργοκτηματίας από το Αβδουλάρ (Νέο Περιβόλι) και μία ομόθρησκή του Λαρισαία.

Τη δεκαετία του 1890 η εικόνα δεν διαφοροποιείται πολύ, όμως κάνουν την εμφάνισή τους νέα πρόσωπα. Το 1892-3 το 23,5% των πωλήσεων με συμμετοχή μουσουλμάνου συμβαλλομένου γίνεται με παρουσία διεργημέα. Όπως και στα προηγούμενα έτη, έτσι και τώρα στα περισσότερα από τα συμβόλαια αυτοί που αγνοούν την ελληνική είναι είτε κάτοικοι Λάρισας είτε κάτοικοι Μεγάλου Καισερλί. Θα ήταν σφάλμα να θεωρήσουμε ότι διπλασιάζεται το ποσοστό των μουσουλμάνων συμβαλλομένων που χρειάζονται μεταφραστή, γιατί αυτό καταγράφεται ως διπλάσιο λόγω των αυξημένων συναλλαγών του μουφτή της πόλης. Ήδη από τον Ιούλιο του 1882 αναγνωρίστηκε επίσημα ο θεσμός των μουφτήδων στις πόλεις της Θεσσαλίας.³³ Παρότι τυπικά ο Σεΐχουλισλάμης συνέχιζε να δίνει την έγκρισή του, επιλέγονταν και διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση, με

31. Αρ. συμβ. 7002/22.10.1887 και 8364/17.11.1888: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 22 και 26. Το πρώτο συμβόλαιο αφορά μεταβίβαση από τη μητέρα στην κόρη, ενώ στο δεύτερο εμφανίζονται ως συνιδιοκτήτες και οι γιοι. Όλοι τους αγνοούν την ελληνική.

32. Αριθμοί συμβολαίων: 6888/30.9.1887, 6889/30.9.1887, 6913/3.10.1887, 8238/ 18.10.1888 και 8400/30.11.1888: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 22, 25 και 26.

33. *Εφημ. Κυβερνήσεως*, αρ. 59 (1.7.1882).

αυξημένες αρμοδιότητες, και μέσω αυτών ασκούσαν έλεγχο στις υποθέσεις της μουσουλμανικής κοινότητας.³⁴ Οι μουφτήδες ήταν υπεύθυνοι μεταξύ άλλων και για τη διαχείριση των βακουφικών κτημάτων, ως πρόεδροι των αρμόδιων οθωμανικών επιτροπών. Το πρόσωπο που κυριαρχεί σε αυτό το δείγμα συμβολαίων είναι ο μουφτής της Λάρισας Χασάν Εφένδης Αχμέτ Μουλά, ο οποίος ενεργεί ως πρόεδρος της «ενταύθα βακουφικής επιτροπής» και παρουσιάζει έντονη δραστηριότητα το 1892 και 1893 πωλώντας βακουφικά κτήματα μέσα στην πόλη και γύρω από αυτήν. Συγκεκριμένα, εκποιεί τέσσερα οικοπέδα σε διάφορες θέσεις της Λάρισας και μια οικία στη συνοικία Ταμπάκικα,³⁵ ενώ ταυτόχρονα, μεταβιβάζει σε αγοραστές κτήματα περιφερειακά της πόλης.³⁶

Οι αγοραστές της βακουφικής περιουσίας είναι χριστιανοί της πόλης διαφόρων επαγγελματιών (εμποροκτηματίες, βυρσοδέψες, πανδοχείς και εργάτες). Συναντούμε μεταξύ τους έναν έμπορο από τον Βόλο και έναν υλοτόμο από το Λέχοβο Καστοριάς.³⁷ Μόνες εξαιρέσεις ως προς τη θρησκευτική ταυτότητα των αγοραστών αποτελούν δύο μουσουλμάνοι από το Μεγάλο Καισερλί, που αγνοούν και αυτοί, όπως ο μουφτής, την ελληνική γλώσσα.

Το γεγονός ότι ο μουφτής της πόλης, ένας μουσουλμάνος με εξέχουσα θέση, στην ουσία ένας υπάλληλος του ελληνικού κράτους, μια δεκαετία μετά την προσάρτηση της Λάρισας χρειάζεται διερμηνέα, θα μπορούσε να μας υποβάλει την σκέψη ότι οι θρησκευτικοί εκπρόσωποι του αλλόθρησκου στοιχείου δεν δείχνουν διάθεση αφομοίωσης, όμως αυτό δεν είναι ο κανόνας. Ο μουφτής της Λάρισας το 1883, ο Μεχμέτ Εφένδη Ισμαήλ, συναλλάσσεται χωρίς διερμηνέα, ενώ το ίδιο κάνει και ο χότζας (μουσουλμάνος ιεροδιδάσκαλος) Ιμπραήμ Αχμέτ Κιρκλάρ Σεχί.³⁸ Το ίδιο ισχύει και για τον ιμάμη Χασάν Μαχμούτ.³⁹

34. Stefanos Katsikas, «Millet legacies in a national environment: political elites and Muslim communities in Greece (1830s-1923)», Benjamin J. Fortna κ.ά. (επιμ.), *State-nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims, 1830-1945*, Routledge 2013, σ. 47 κ.ε.

35. Αρ. συμβ. 12746/11.2.1892, 14927/1.6.1893, 14960/8.6.1893 και 15939/21.12.1893: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 36, 41 και 44.

36. Αρ. συμβ. 14857/14.5.1893, 14926/1.6.1893, 15698/27.10.1893 και 15699/27.10.1893: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 41 και 43.

37. Αρ. συμβ. 12746/11.2.1892: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 36.

38. Αρ. συμβ. 1186/28.1.1883 και 1314/1.3.1883: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 5. Αυτό δεν σημαίνει ότι κατέχουν την ελληνική στη γραπτή της μορφή. Και οι δύο δηλώνουν ότι «αν και γινώσκωσι καλώς την Ελληνικήν και εννοώσιν αυτήν αγνοούσιν όμως την γραφήν αυτής».

39. Αρ. συμβ. 2166/27.9.1883: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 8.

Χωρίς την παρουσία διερμηγέα διεκπεραιώνει τις υποθέσεις του και ο «οθωμανός ηγούμενος» Χουσεΐν Ιμπραήμ Μπαμπάς, που κατοικεί στον Τζουμά Σερβίων. Σε 13 συνολικά συμβόλαια πωλεί αγρούς στο Τουρκομουσλί (Φιλίχια), στο Σούμπασι (Αγριοσυκιές) και στο Τζουρμακλί Κρανανός (Άγιοι Ανάργυροι), οι οποίοι αποτελούν προσωπική του περιουσία και όχι ιδιοκτησία της μονής, σε χριστιανούς γεωργούς.⁴⁰ Διαπιστώνουμε, λοιπόν στο αρχείο την ύπαρξη μουσουλμάνων ιερωμένων που συναλλάσσονται άμεσα με τους χριστιανούς της πόλης, χωρίς να εξαρτώνται από την παρουσία διερμηγέα. Προφανώς, η θρησκευτική τους αποστολή δεν συνεπάγεται απαραίτητα εσωστρέφεια, επομένως δεν αποτελεί πρακτικά εμπόδιο για επικοινωνία με το αλλόγλωσσο στοιχείο και προσαρμογή σε μία νέα πραγματικότητα.

Η έρευνά μας ολοκληρώνεται χρονικά με τη μελέτη των ετών 1897-1898. Η διετία αυτή έχει μια ιδιαιτερότητα. Δεν μπορεί να θεωρηθεί απλά συνέχεια των προηγούμενων που εξετάσαμε, καθώς δεν ακολουθείται μια αδιατάρακτη πορεία. Μεσολαβεί ο «ατυχής» ελληνοτουρκικός πόλεμος, ο οποίος, παρότι ιδιαίτερα σύντομος, αναστατώνει την πόλη και την παραδίδει στο έλεος των Τούρκων.⁴¹ Οι εχθροπραξίες λήγουν στις 7 Μαΐου του 1897 και οι Λαρισαίοι επιστρέφουν στις εστίες τους για να βρουν αρκετά από τα σπίτια τους κατελημμένα και λεηλατημένα. Κάποιοι μουσουλμάνοι έχουν διαφύγει από την πόλη και στον τοπικό τύπο αναφέρονται ως «αγνώστου διαμονής».⁴²

Στο αρχείο οι σωζόμενες πράξεις αυτής της διετίας είναι πολύ λιγότερες, σε σχέση με τα προηγούμενα έτη. Συγκεκριμένα υπάρχουν μόνο οι πράξεις του Ιανουαρίου του 1897 και, μετά από ένα κενό 17 μηνών, αυτές του δεύτερου εξαμήνου του 1898.⁴³ Πάντως, παρότι θα περιμέναμε το

40. Αρ. συμβ. 13535/25.8.1892 μέχρι και 13553/26.8.1892 (6 διαδοχικά έγγραφα), 13723/11.9.1892 μέχρι και 13732/12.9.1892 (3 διαδοχικά, σε ένα εξ αυτών μαζί με τους αγρούς και μια οικία στο Σούμπασι), 13746/12.9.1892, 13747/14.9.1892, 13762/15.9.1892 και 15295/3.9.1893 (αγροί σε Σούμπασι και Τζουρμακλί, κάρο και ίπποι): Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 38 και 42.

41. Οι πολεμικές επιχειρήσεις διήρκεσαν λιγότερο από ένα μήνα, ενώ η κατοχή των θεσσαλικών εδαφών διήρκεσε λίγο περισσότερο από ένα έτος.

42. Εφημ. *Όλυμπος*, αρ. 3 (Λάρισα, 21.6.1898) και αρ. 7 (Λάρισα, 6.7.1898)· Βασίλης Κ. Σπανός, «Από τον δικαστικό απόηχο του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 (56 αγωγές Λαρισαίων για αποζημίωση)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 31 (1997), σ. 113-114.

43. Το παράδοξο είναι ότι ενδιάμεσα δεν σταμάτησε τελείως η σύναψη δικαιοπρακτικών πράξεων. Συγκεκριμένα, με βάση τους αύξοντες αριθμούς των σωζόμενων συμβολαίων, ενδιάμεσα συνάπτονται πάνω από 350 συμβόλαια κάθε είδους, τα οποία

1898 να έχουμε μια μειωμένη κίνηση στις αγοραπωλησίες, καθώς η πόλη ζει στον απόηχο του ελληνοτουρκικού πολέμου, διαπιστώνουμε ότι η συμβολαιογραφική δραστηριότητα συνεχίζεται κανονικά. Ωστόσο, ο μικρός αριθμός συμβολαίων που μας σώζονται δεν μας επιτρέπει να βγάλουμε συμπεράσματα. Πάντως, διερμηνέα συναντούμε σε τρία από τα δεκατρία σωζόμενα πωλητήρια με συμμετοχή Οθωμανών αυτή τη διετία. Τα δύο αφορούν κατοίκους των χωριών Δερελί και Μεγάλο Καισερλί, και το τρίτο, που είναι και το πιο ενδιαφέρον, συνάπτεται από τον νέο μουφτή της πόλης, τον Χασάν Εφένδη Χατζή Μέτου, με την ιδιότητα του προέδρου της βακουφικής επιτροπής. Αγοραστής είναι ένας λαρισραίος «ποιμήν» και το αντικείμενο της πώλησης είναι ένα οικόπεδο «εφ' ου πρότερον υπήρχε τζαμίον, γνωστόν υπό το όνομα Χατζή Εφένδη, όπερ κατεδαφίσθη».⁴⁴

V. Χρήση διερμηνέα από μουσουλμάνους στις αγοραπωλησίες των ετών 1882-1898 (Αρχείο Ιωαννίδη)

Τελευταίες αφήσαμε δύο περιπτώσεις χρήσης διερμηνέα που αξίζει να εξεταστούν ξεχωριστά, συνολικά για την περίοδο που μελετήσαμε. Πρόκειται για τη χρήση διερμηνέα από δύο μουσουλμάνες με αφρικανική καταγωγή και από κάποιους αρμένιους συμβαλλόμενους.

όμως χάθηκαν ή καταστράφηκαν.

44. Αρ. συμβ. 22170/11.11.1898: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 60. Το τζαμί του Χατζή Εφέντη ήταν ένα συνοικιακό τζαμί στη συμβολή των σημερινών οδών Αγιάς, 31ης Αυγούστου και Αλιβιάδου. Βλ. Θ. Παλιούργας, *ό.π.*, τ. Α', σ. 313-314.

Αφρικάνικη καταγωγή φαίνεται να έχουν η Φατμέ χανούμ, χήρα Εμίν Χουσεΐν, το γένος Σεΐτ Αράπ από το Καζακλάρ (Αμπελώνας) και η συνονόματή της Φατμέ, χήρα Χασάν Αράπ, από το Μεγάλο Καισερλί (Συκούριο). Η πρώτη ορίζεται στο συμβόλαιο ως «οθωμανίς», το γένος όμως που σημειώνεται μας υποδεικνύει την καταγωγή της, ενώ για τη δεύτερη υπάρχει ρητή αναφορά ότι είναι «αιθιοπίς».⁴⁵ Γνωρίζουμε ότι οι μουσουλμάνοι αγρότες της Θεσσαλίας, στις κτηνοτροφικές και γεωργικές τους εργασίες, χρησιμοποιούσαν ως βοηθούς αιθίοπες και άραβες δούλους, οι απόγονοι των οποίων προφανώς ζούσαν στην περιοχή μέχρι και την περίοδο που εξετάζουμε.⁴⁶ Η παρουσία Αφρικανών στη Λάρισα αναφέρεται από περιηγητές όπως ο J. Bartholdy (1803) και ο H. Holland (1812). Μάλιστα, στο χάρτη της Λάρισα του 1880 σημειώνεται η συνοικία Αραπλάρ στο νοτιοανατολικό τμήμα της.⁴⁷ Η Φατμέ χανούμ από το Καζακλάρ αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση και για έναν επιπλέον λόγο: είναι μία από τις ελάχιστες μουσουλμάνες συμβαλλόμενες του αρχείου που υπογράφουν, αν και η υπογραφή της είναι ιδιαίτερα άτεχνη και δείχνει άτομο ολιγογράμματο. Πάντως, στις περιπτώσεις των οθωμανών με αφρικανική/αραβική καταγωγή δε θεωρούμε ότι η ανάγκη για διερμηνεία σχετίζεται άμεσα με την εθνοφυλετική τους καταγωγή όσο με τον τόπο διαμονής τους, που είναι και στις δύο περιπτώσεις χωριά με αμιγώς τουρκικό πληθυσμό μέχρι λίγο πριν την προσάρτηση. Και, ασφαλώς, εφόσον πρόκειται για γυναίκες, καθοριστικό ρόλο παίζει η έμφυλη ταυτότητά τους με τους περιορισμούς που αυτή συνεπάγεται.

Διερμηνεία χρησιμοποιούν σε κάποιες περιπτώσεις και οι Αρμένιοι, οι οποίοι γενικά έχουν μικρή εκπροσώπηση στο αρχείο. Ολιγάριθμη, άλλωστε, ήταν και η κοινότητά τους στη Λάρισα.⁴⁸ Στις τέσσερις διεισ-

45. Αρ. συμβ. 2023/12.9.1883 και 12592/15.1.1892: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 8 και 36. Στην πρώτη περίπτωση, βέβαια, δεν αποκλείεται η εκδοχή να πρόκειται απλά για παρωνύμιο, δηλωτικό της σκούρας επιδερμίδας.

46. Αδάμ. Κ. Ανακατωμένος (Μακεδών), *Τα νέα όρια της Ελλάδος, ήτοι τοπογραφικά και εθνολογικά σημειώσεις περί της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1887, σ. 35· Έφη Αλλαμανή, «Η ζωή και η δράση των υπόδουλων Ελλήνων 1833-1881. Θεσσαλία», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 398.

47. Θ. Παλιούγκας, *ό.π.*, τ. Α', σ. 138-139, 172. Στο χωριό Όσσα (Ασαρλίκ) του δήμου Νέσσωνας, μία από τις τέσσερις συνοικίες του χωριού είναι γνωστή ακόμη και σήμερα ως η «συνοικία της Αράπισσας». Βλ. Ιωάννης Πράπας, *Τα τοπωνύμια του Συκουρίου και της Όσσας*, Λάρισα 1998, σ. 60.

48. Το 1882 αναφέρεται να κατοικούν 450 Αρμένιοι στην πόλη, οι οποίοι ποτέ δεν είχαν ξεχωριστή συνοικία όπως οι Εβραίοι. Αν είναι έγκυρα τα αριθμητικά στοιχεία που μας δίνει ο Chervau και λάβουμε υπόψη ότι ο πληθυσμός της πόλης

που εξετάσαμε, τα πωλητήρια με συμμετοχή Αρμενίων είναι λιγότερα από το 2% του συνόλου των αγοραπωλησιών και σε απόλυτους αριθμούς ανέρχονται σε 20. Σε τέσσερα από αυτά οι αρμένιοι συμβαλλόμενοι χρησιμοποιούν διερμηνέα. Συγκεκριμένα, πρόκειται για έναν αρμένιο επιστάτη οθωμανικών κτημάτων, έναν εμπροϋπάλληλο, αγοραστή μιας διώροφης οικίας στην πόλη, τρεις καφεκόπτες, οι οποίοι διατηρούν από κοινού κατάστημα στη Λάρισα και οι δύο εξ αυτών αποφασίζουν να πωλήσουν το μερίδιό τους και να αναχωρήσουν για Αρμενία, και έναν καφεπώλη, κάτοικο Βόλου.⁴⁹ Όλοι τους μιλούν μόνο αρμένικα και οθωμανικά. Διερμηνέα χρησιμοποιεί και ο πληρεξούσιος του αρμένικης καταγωγής Αβραάμ πασά Κιβόρκ, Ζανίκ Αβραμιάν, κατά την αγορά μιας πολυτελούς οικίας στην πόλη.⁵⁰ Το μικρό δείγμα των αρμένιων συμβαλλομένων στις αγοραπωλησίες του αρχείου δεν μας επιτρέπει την εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων για το σύνολο της αρμένικης κοινότητας της Λάρισας, όσον αφορά τη γνώση και χρήση της ελληνικής γλώσσας. Εξάλλου, τα ποσοστά θα διαμορφώνονταν διαφορετικά, αν δεν υπήρχε η κυρίαρχη παρουσία του Ζανίκ (ή Τζανίκ) Αβραμιάν, ο οποίος εμφανίζεται στα 2/3 των πωλητηρίων με συμμετοχή Αρμενίων και κάνει τις συναλλαγές του χωρίς διερμηνέα, υπογράφοντας (λατινιστί).⁵¹ Όσον αφορά τους Εβραίους που εμφανίζονται στο αρχείο, κανένας τους δεν καταφεύγει στη χρήση διερμηνέα, είναι επομένως όλοι γνώστες της ελληνικής γλώσσας, στην προφορική της τουλάχιστον μορφή. Και αυτό ισχύει για όλους ανεξαιρέτως, είτε πρόκειται για εμπορομεσίτες και αργυραμοιβούς είτε για γυναίκες που ασχολούνται με τα οικιακά.⁵²

Συνοψίζοντας λοιπόν, η εικόνα που προκύπτει από τη μελέτη του αρχείου είναι ότι τα συμβαλλόμενα μέρη, ανεξαρτήτως θρησκείας και

στην απογραφή του 1881 ανέρχεται στα 13.169 άτομα, η μικρή αντιπροσώπευση στο αρχείο είναι αναμενόμενη, αφού οι Αρμένιοι δεν ξεπερνούν το 4% του πληθυσμού της πόλης. Βλ. Θ. Παλιούγκας, *ό.π.*, τ. Β', σ. 592, υποσημ. 18 · Υπουργείον Εσωτερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής, *ό.π.*, σ. 12, πίν. 4.

49. Αριθμοί συμβολαίων: 1257/12.2.1883, 1365/14.3.1883, 6937/7.10.1887 και 21925/7.10.1898: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 5, 6, 22 και 60.

50. Ο αγοραστής της οικίας κατοικεί μόνιμα στην Κωνσταντινούπολη. Είναι και η μόνη περίπτωση στο δείγμα που εξετάζουμε που ο Ζανίκ Αβραμιάν κάνει χρήση διερμηνέα και υπογράφει (αρμενιστί). Βλ. αρ. συμβ. 170/13.2.1882: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 1.

51. Αρ. συμβ. 1642/24.5.1883 και 2364/7.11.1883: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 6 και 9.

52. Αρ. συμβ. 525/16.7.1882, 6246/5.2.1887 και 13389/7.8.1892: Αρχείο Ιωαννίδη, φάκ. 2, 20 και 37.

εθνικότητας, στη συντριπτική πλειοψηφία των πράξεων κατορθώνουν να συνεννοηθούν χωρίς την παρουσία μεταφραστή. Όσον αφορά τους μουσουλμάνους, που λόγω των ιδιαίτερων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών που έχουν διαμορφωθεί μετά την προσάρτηση έχουν έντονη παρουσία στις αγοραπωλησίες, μόνο ένα μικρό ποσοστό τους καταφεύγει στη χρήση διερμηνέα. Είναι κυρίως γυναίκες της Λάρισας και κάτοικοι χωριών του νομού που μέχρι την προσάρτηση της Θεσσαλίας είχαν αποκλειστικά τουρκικό πληθυσμό. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι οι κάτοικοι των χωριών αυτών δεν γνωρίζουν στην πλειοψηφία τους ελληνικά. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Μ. Καισερλί που κυριαρχεί στις αγοραπωλησίες με διερμηνέα, το 1882-3 ένας στους δυο κατοίκους του που συμμετέχει σε πώληση κατανοεί επαρκώς την ελληνική, ώστε να μη χρειάζεται διερμηνέα. Αυτή η αναλογία δέκα χρόνια μετά, το 1892-3, όταν πλέον στο χωριό έχουν εγκατασταθεί χριστιανοί αγοραστές από τη Λάρισα, τα γειτονικά χωριά και περιοχές της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας, διαμορφώνεται σε τρία προς τέσσερα. Επομένως, η ισχυρή παρουσία του Καισερλί αυτή τη διετία στους πίνακες με τους διερμηνείς δεν δηλώνει απαραίτητα και την αδυναμία της πλειονότητας του πληθυσμού να κατανοήσουν τα ελληνικά.⁵³ Όπως και για τον ρόλο των μαρτύρων, έτσι και γι' αυτόν του διερμηνέα προτιμώνται χριστιανοί Έλληνες, κάτοχοι και των δύο γλωσσών. Δεν είναι σαφές αν επιλέγονται ελεύθερα από τους συμβαλλομένους ή καθ' υπόδειξη του ίδιου του συμβολαιογράφου. Σε μία μόνο περίπτωση οι μουσουλμάνοι συμβαλλόμενοι συνοδεύονται από έναν ομόθρησκο και ομοεθνή τους μεταφραστή. Πάντως, η χρήση διερμηνέα από άτομα με αξιώματα, όπως ο μουφτής της πόλης, δηλώνει πως η καλή γνώση της ελληνικής δεν θεωρείται απαραίτητο προσόν για τον διορισμό σε μία θέση ευθύνης.

Η έρευνά μας βασίστηκε στο αρχείο του Αγ. Ιωαννίδη, όμως στη Λάρισα της περιόδου δρουν παράλληλα και άλλοι συμβολαιογράφοι. Μόνο μια συνολική μελέτη των αρχείων τους θα μπορούσε να αποδείξει αν τα συμπεράσματά μας ισχύουν για το σύνολο του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης ή αν σχετίζονται με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της πελατείας του συγκεκριμένου συμβολαιογράφου. Πάντως, χωρίς να μπορούμε να είμαστε απόλυτοι στην αποτίμηση των δεδομένων μας, φαίνεται πως η πελατεία του Αγ. Ιωαννίδη περιλαμβάνει ανθρώπους όλων των εισοδημάτων και των κοινωνικών τάξεων, όλων των εθνικοτήτων και θρησκευμάτων, από μικροεπαγγελματίες, τεχνίτες και γεωργούς μέχρι γιατρούς, κτηματίες, πρώην και νυν δημάρχους και βουλευτές της πόλης.

53. Βλ. Αν. Ντανίκα, «Συμβαλλόμενοι...», *ό.π.*, σ. 403-418.

Πρόκειται, συνεπώς, για ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του πληθυσμού της Λάρισας. Άλλωστε, η ίδια περίπου εικόνα, όσον αφορά τη συχνότητα χρήσης διερμηνέα, προκύπτει και μέσα από τη μελέτη ενός μικρού δείγματος πωλητήριων συμβολαίων από το αρχείο του επίσης λαρισαίου συμβολαιογράφου Α. Ροδόπουλου.⁵⁴

VI. Χρήση διερμηνέα από μουσουλμάνους συμβαλλομένους το έτος 1882 (Αρχείο Α. Ροδόπουλου)⁵⁵

Έτος	Σύνολο πωλητήριων	Πωλητήρια με συμμετοχή μουσουλμάνων	Πωλητήρια με παρουσία διερμηνέα
1882	157	103 [65,5% του συνόλου των πωλητηρίων]	12 [11,5% των συμβολαίων με συμμετοχή μουσουλμάνων]

54. Πρόκειται για τον παππού του γνωστού λογοτέχνη Δ. Ροδόπουλου (Μ. Καραγάτση), ο οποίος το 1881 εγκαταστάθηκε ως συμβολαιογράφος στη Λάρισα. Για την οικογένεια Ροδόπουλου βλ. Νικόλαος Παπαθεοδώρου, «Ο συμβολαιογράφος Ανδρέας Ροδόπουλος», εφημ. *Ελευθερία*, αρ. 32.917 (Λάρισα, 9.12.2015). Σπανιότερη είναι η χρήση διερμηνέα στο δημοσιευμένο αρχείο του Σ. Οιταιοκαρύδη από τη γειτονική Καρδίτσα, το οποίο, όμως, αφορά μια πολύ μικρότερη χρονική περίοδο από την εξεταζόμενη στην παρούσα μελέτη. Βλ. Αντώνης Αντωνίου-Κωνσταντίνος Πεσλής, *Συμβολαιογραφικές πράξεις συμβολαιογραφούντος ειρηνοδίκη Καρδίτσας Σοφοκλέους Οιταιοκαρύδη (1881-1882)*, Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Καρδίτσας, Αθήνα 2010.

55. Για τη σύνταξη του πίνακα αξιοποιήθηκαν τα πωλητήρια του έτους 1882 από το αρχείο του Ανδρέα Ροδόπουλου (1882-1904), το οποίο φυλάσσεται στα Γ.Α.Κ. Ν. Λάρισας.

SUMMARY

Anastasia Danika, «*Speaking only the ottoman language*»: *Need for an interpreter among the muslim population of Larissa (Greece) in 1882-1898*

The study deals with the ability of muslim population that remained in Larissa after the annexation of Thessaly to the Greek State to speak and write in greek. The political transformation at the end of the nineteenth century affected muslim populations living in Thessaly and Ipirus. Once a privileged majority, they had now become a minority group in a predominantly orthodox christian society, while greek was now the official language of the state and the administration. Research is based on purchases of property and goods registered in the notarial archive of Agathagellos Ioannidis. Having studied more than a thousand such acts we come to conclusions of how familiar the Othomans were with the greek language. The research is showing that an interpreter is needed in a small percentage of the acts (about 15%). Usually, the muslims in need of interpreter are women, living in Larissa, or peasants of the villages M. Kaeserli (Sykourio) and Kazaklar (Ampelonas), where until the annexation inhabited exclusively muslim population. It also focuses on the Moufti of Larissa, who is referred in the acts of the archive. Making good use of the opportunity, unpublished information is given for various persons and their activities in the city during the period being studied.

ΤΟΝ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΤΟΜΟ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΜΝΗΜΩΝ ΓΙΑ ΤΟ
ΕΤΟΣ 2016 ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΧΡΗΣΤΟΣ
ΛΟΥΚΟΣ. ΤΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΙΣ ΕΚΑΝΑΝ
ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΛΟΓΩ ΑΧΡΗΜΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΤΗΣ
ΕΜΝΕ. ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΔΙΟ ΛΟΓΟ ΤΗ ΣΕΛΙΔΟ
ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΝ ΕΚΑΝΕ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ
ΚΟΚΚΩΝΑΣ. ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ GREEK 90, 91
ΚΑΙ 92 ΤΗΣ ΜΟΝΟΤΥΠΕ ΚΑΙ ΤΑ ΛΑ
ΤΙΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ LINO TYPE DIDOT
ΕΝΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΧΡΟΝΙΑ
ΜΕ ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ UNICODE ΑΠΟ
ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΚΚΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΓΙΩΡΓΟ ΜΠΩΚΟ. ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ
ΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΑΝ Ο ΜΕΛΕΤΗΣ ΛΟΥΚΟΣ
ΚΑΙ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ. ΤΥΠΩ
ΘΗΚΑΝ 180 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΟ
ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΑΡΧΕΣ ΙΟΥΛΙΟΥ ΤΟΥ '17

